

NPH-NYTT

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER
 BULLETIN OF THE ASSOCIATION OF SCANDINAVIAN PAPER HISTORIANS
 MITTEILUNGEN VON DEM VEREIN NORDISCHER PAPIERHISTORIKER

Årg. 11 1983 Mars

Nr 1

Redaktör: Ebba Waaben, Åmosebakken 8, DK - 2830 Virum

Ansvarig utgivare: Jan-Olof Budén, Bardabacken 4, S - 161 40 Bromma

NPH-Nytt utkommer med 4 häften per år.

Prenumerationspris per år 60 SEK (institutioner 90 SEK) indbetas till pg 85 60 71-6 eller bankgiro 607-6111.

Nordisk pappershistorisk bibliografi t.o.m. 1976 (= NPH-Nytt 1977:3) kan erhållas separat à 40 SEK. - Joachim Balck:

Dissertatio historica de chartis. En delöversättning med kommentar (1979) SEK 40.

Gøsta Liljedahls fond för papperhistorisk forskning mottar bidrag på pg 73 56 61-1.

Indhold:

Ebba Waaben, "Forord"	2
Per Laursen, Vandmærkeundersøgelser med Beta-grafi	4
Per Laursen, Vandmærker i Danmarks ældste trykte bog 1482	12
Karsten Christensen, Erik Lange-Tyge Brahe-Vedel. Om et hidtil ikke beskrevet dansk vand- mærke fra 1500-tallets slutning	17
Nordiske Papirhistorikeres 8. møde i København juni 1983	24

"FORORD"

Med dette nummer af NPH-Nytt, har jeg overtaget hvervet som redaktør efter ingeniør Erik Witting, som i mange år har ledet vort tidsskrift og udgivet det med så mange gode og indholdsrige artikler til glæde for papirhistorikere i Norden og endda for fag- og interessefæller udenfor Norden. Ingeniør Erik Witting har selv ønsket sig en pause i arbejdet og jeg håber ikke at tidsskriftet behøver at skifte karakter fordi det et stykke tid vil blive redigeret fra København. Trykningen og udsendelsen vil ske som hidtil.

Når jeg har påtaget mig hvervet er det naturligvis fordi jeg har lyst til at prøve at gøre en indsats for en forening, jeg er glad for at være medlem af. Desuden har jeg ment, at det er en god anledning til at skaffe bidrag til tidsskriftet fra dansk side, til supplerung af de mange bidrag, der har været fra de andre nordiske lande og som meget gerne stadig skulle strømme til tidsskriftet! Artikler om fabrikation af papir, undersøgelser af papir og meddelelser om fund af papir er af interesse for os, også om det kun drejer sig om foreløbige resultater. Fra dansk side vil vi også kunne beskrive forekomsten af ældre norsk, svensk, finsk og udenlandsk papir i danske arkiver, biblioteker og samlinger og det kan være en stor hjælp for forskningen om offentligførelsen af denne viden kan suppleres med oplysninger fra andre lande, både nordiske og andre, da der stadig er så mange huller i vores viden om brugen af papir i ældre tider, at det ofte er svært at bruge papirhistorien som hjælpevidenskab ved dateringer af udaterede bøger, breve, kort mm. Det er

mit håb at dette tidsskrift stadig vil bringe ny viden, som kan udvide papirhistoriens indhold og gøre den mere brugbar også for andre grene af den historiske forskning. Derfor vil det hilses med glæde om offentliggørelse f.eks. af et vandmærke kan frembringe læserbreve med oplysninger om forekomst andre steder eller hvis omvendt læserbreve efterlyser viden om et papir. Enhver henvendelse til redaktøren (undertegnede) vil være velkommen!

Ebba Waaben x)

x) Arkivar ved Rigsarkivet i København. Cand.mag. i historie. Speciale i ældre industrihistorie.

Vandmærkeundersøgelser med Beta-grafi

Per Laursen ^{x)}

De første forsøg med anvendelse af Beta-grafi som middel til reproduktion af vandmærker blev foretaget af en forsker i Leningrad ved navn D.P.Erastov. D.P.Erastov benyttede sig af en Calcium-Isotop, Ca 45 isotopen. Halveringstiden for denne isotop er 152 dage dvs. at det er en meget ustabil isotop at anvende. Den mest brugbare isotop i dag er C-14 (kulstof) der til sammenligning har en halveringstid på 5580 år, så aktiviteten vil ikke forringes væsentligt i vor tid. Denne C-14 isotop er netop hvad vi benytter os af i de forsøg, som her skal omtales. Fordelen ved at benytte sig af Beta-kilde til vandmærkereproduktion er den, at selvom papiret er beskrevet eller trykt, får man et billede af vandmærket uden den forstyrrende faktor som tryk og skrift kan være ved vandmærkeundersøgelser. En anden fordel ved at anvende Beta-grafi fremfor fotografering ved gennemlys er, at man får et aftryk af vandmærket i naturlig størrelse, og omgivelsernes kædelinier og netlinier samt befæstigelses indgår som et ekstra middel til identifikation af vandmærket.

Teknikken bygger på en akrylplade, hvor der er blevet udskiftet nogle C-12 atomer med C-14 isotoper. Denne plade er så i stand til under nedbrydningen af C-14 at udsende en stråling gennem et stykke papir og ned i en fotografisk film.

Stråleeffekten opfører sig i en fotografisk film ligesom synligt lys:

Mørkere områder i filmen svarer til tyndere papir, lysere områder i filmen svarer til tykkere papir.

x) Uddannet håndbogbinder. Ansat i bogbinderiet ved Det kgl. Bibliotek, Kbh., 1973. Arbejdet i Schweiz, 1971-72. Ophold på forskellige udenlandske konserveringsværksteder. Indført papirudfyldningsteknikken i papirkonservering i Norden.
Medlem af Nordisk Konservatorforbunds bestyrelse.

Da vandmærker netop er udtryk for "niveauforskelle" i papirets struktur, vil stråleeffekten blive forskellig, og sværtningen i filmen dermed også et udtryk for papirets mulighed for at yde modstand mod strålingen. Da man skal arbejde med meget lange eksponeringstider, fra 2 til 17 timer, alt efter hvor stærk "strålekilde" der benyttes, har det ofte været svært at beregne den bedste eksponeringstid og da der også er andre usikkerhedsmomenter forbundet med denne form for vandmærkefotografering har det været lidt af et lykketræf om resultatet har været godt.

Derfor er man ofte gået udenom en fotografering og har istedet tegnet vandmærket over et lysbord. Da fotograferingen har så mange fordele har jeg prøvet om usikkerhedsfaktorerne omkring benyttelsen af Beta-grafi kunne nedsættes, så de færdige optagelser kan blive af en forud beregnet god kvalitet og omtagninger ikke bliver nødvendige.

Følgende faktorer er afgørende for et godt resultat:

1. Papirets tykkelse i vandmærkets konturer
2. Kontakten mellem komponenterne under eksponeringen
3. Eksponeringstiden
4. Fremkaldelsen.

Vurderer vi disse fire faktorer hver for sig, skulle det være muligt at komme frem til et bedre resultat.

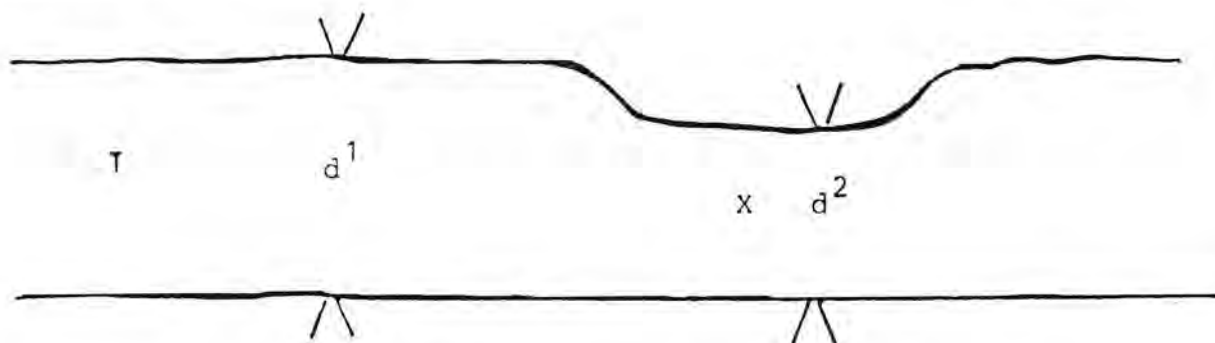
Vi ved, at for at få fremstillet et brugbart negativ ved Beta-grafi, er tykkelsen af emnet afgørende for eksponeringstiden. Tykkelsen af papir måles normalt ved hjælp af en tykkelsesmåler, specielt beregnet på papir. Denne målemetode kan vi ikke umiddelbart anvende, da det vi er interesseret i er papirtykkelsen i vandmærket. Bredden af vandmærkets linier er som regel ikke over 2 mm, og da en normal tykkelsesmåler arbejder med en målefod på ikke under 6 mm i diameter, kan vi ikke direkte måle papirets tykkelse i vandmærket.

For at kunne måle tykkelsen i vandmærkets linier, er anvendelsen af lys en mulighed, som her skal beskrives. Vi ved, at densitetsmåling spiller en stor rolle indenfor den videnskabelige fotografering. Den kaldes sensitometri, måling af lysfølsomhed. Sensitometri udtrykker gerne sine måleresultater i en kurve, sværtningskurve, også kaldet gradationskurve. Det man måler er den sværtning, som fremkommer på en fotografisk emulsion ved visse givne belysninger (med røntgen eller synligt lys). Det gøres ved at måle, i hvor høj grad almindeligt hvidt lys svækkes ved at gå igennem en sværtet målzone på filmen. Målingen kan foretages med et densitometer, der er udstyret med en fotocelle, der måler den lysmængde, der kan passere gennem filmen. Den måleteknik er her anvendt for at måle massetykkelsen i et vandmærke.

Måler vi papirarkets tykkelse med en normal tykkelsesmåler uden for vandmærket, får vi et brugbart mål på hele arkets gennemsnitstykkelse. Dernæst måles densiteten på det samme område (på samme måde som en films densitet måles) og vi vil få et tal, der er udtryk for sammenhæng mellem arkets tykkelse og lysets gennemtrængelighed. Måles nu densiteten i selve vandmærkekonturen eller strengen, kan papirtykkelsen i vandmærkestrengen regnes ud efter følgende opstilling:

$$X = T \times \frac{d^2}{d^1}$$

T er lig arkets tykkelse, d^1 er arkets densitet, d^2 er densiteten målt i vandmærkekonturen og X er vandmærkets massetykkelse, som vi gerne vil beregne for at beregne en rigtig eksponeringstid ved Beta-grafingen. Se illustration næste side.

Indenfor traditionel fotografering anvendes gråkiler med et jævnt sværtningstrin på hvert trin, men til opbygning af en gråkile, der skal anvendes til vandmærkefotografering ved hjælp af Betagrafi er det bedst at tilstræbe en skala, der svarer så nøje som muligt til de fleste papirstrukturer. Til opbygning af en gråkile har jeg derfor anvendt japanpapir i følgende tykkelser i mm 0,041, 0,061 ---- 0,193, svarende til de mest almindelige papirtykkelser i håndgjort papir. En sådan gråkile kan ikke købes. Samtidig med eksponeringen af japanpapir-gråkilen er der fremstillet en eksponering af et papir med vandmærke. Eksponeringstiden varierer en halv time til seks timer.

Formålet med at eksponere både gråkile og vandmærke samtidig er at give mulighed for at bedømme bagefter sværtningsgraden af vandmærket under hver tidsenhed. Målingerne er foretaget med 10 målinger på hvert felt og resultaterne er derefter divideret med 10. Denne teknik er valgt, da japanpapirets felter har en ujævn sværtning, der helt svarer til papirets struktur. Tallene vil dermed blive et gennemsnit af feltets sværtningsgrad.

Det skal lige bemærkes, at densiteten er målt efter nulstilling på filmbasen.

De fremkomne tal ses på skemaet s. .

Blandt vandmærkeoptagelserne, der er eksponeret samtidig med gråkilens forskellige trin, vælges de vandmærker, der har den bedste sværtning i vandmærkestregen, og i papirets netmønster og som giver det bedste helhedsindtryk. Det vist sig at være ved densiteter fra 0,60 til 0,75. Ved at trække de tal ud på målskemaet, der dækker densiteter mellem 0,60 og 0,75, kan skemaet indskrænkes til nogle enkelte felter, der danner en trappe, se s. .

Eksponeringsstiden i timer

6	1,29	1,25	1,16	1,06	0,94	0,83	0,76	0,63	0,50
5½	1,23	1,18	1,12	1,04	0,93	0,82	0,67	0,56	0,48
5	1,16	1,14	1,07	1,00	0,83	0,73	0,65	0,53	0,37
4½	1,15	1,09	1,05	0,92	0,79	0,63	0,54	0,41	0,33
4	1,14	1,06	0,96	0,81	0,71	0,58	0,49	0,36	0,28
3½	1,13	1,05	0,93	0,80	0,69	0,57	0,41	0,34	0,25
3	1,11	1,02	0,91	0,72	0,59	0,56	0,38	0,32	0,20
2½	1,00	0,88	0,76	0,62	0,54	0,45	0,34	0,27	0,21
2	0,99	0,86	0,73	0,57	0,50	0,41	0,31	0,27	0,19
1½	0,98	0,78	0,66	0,56	0,40	0,34	0,29	0,22	0,15
1	0,76	0,65	0,54	0,42	0,39	0,26	0,22	0,19	0,13

0,041 0,061 0,081 0,103 0,122 0,140 0,154 0,181 0,193

Materialetykkelse i mm.

Eksponeeringstiden i timer

6							0,63	
5½							0,67	
5					0,73	0,65		
4½					0,63			
4				0,71				
3½				0,69				
3			0,72					
2½			0,62					
2		0,73						
1½		0,66						
1	0,65							

0,041 0,061 0,081 0,103 0,122 0,140 0,154 0,181 0,193 mm.
 Materialetykkelse i mm.

Før et papir med vandmærke skal fotograferes med en Beta-plade regnes papirtykkelsen i vandmærkestregen ud efter den ovenfor skitserede metode. Er tykkelsen fundet kan man af skemaet med "trappen" aflæse, hvor lang eksponeringstid der skal bruges, for at få en passende densitet på den færdige optagelse. Som illustration er et enkelt eksempel regnet ud. Der er benyttet et ark papir fra Strandmøllen med Christian 7.s navnetræk som vandmærke. (Christian 7. regerede fra 1766-1808).

Eksempel.

Papirets tykkelse udmålt på fladen T	0,115
Densitet udmålt på fladen	d^1 0,17
Densitet udmålt i vandmærket	d^2 0,11

$$X = T_x \frac{d^2}{d^1} = 0,115 \times \frac{0,11}{0,17} = 0,074 \text{ mm}$$

Papirets tykkelse i vandmærket = 0,074 mm

Eksponering ifølge eksponeringsskalaen $1\frac{1}{2}$ -2 timer

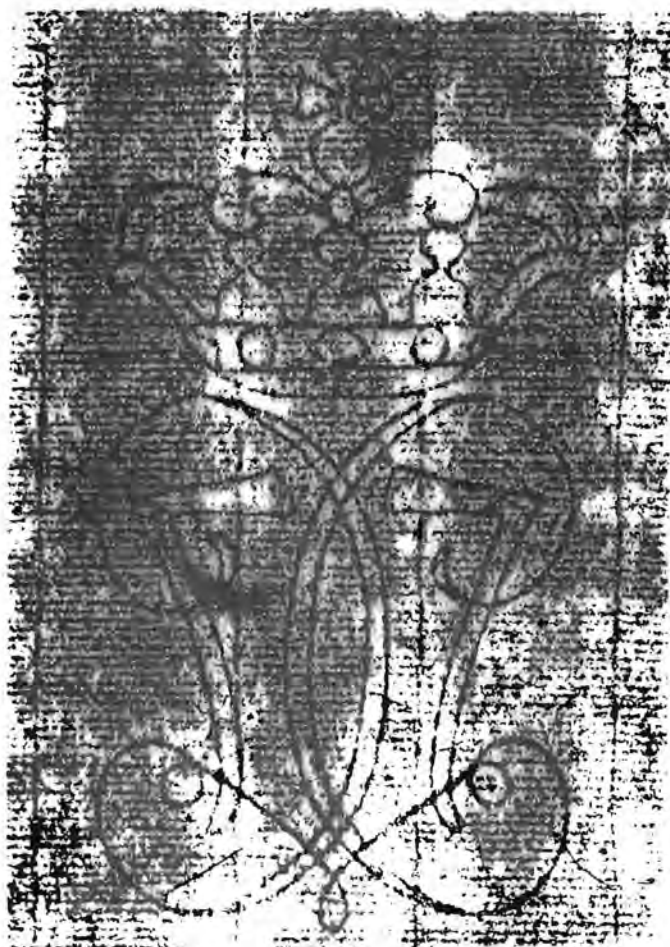
Eksponering foretaget i 1 time og 45 minutter.

Densitet udmålt i røntgenfilmen streg 0,64

flade 0,38

Efter røntgenfilmen er der fremstillet en lithfilm.

Efter lithfilmen er der fremstillet et papiraftryk.

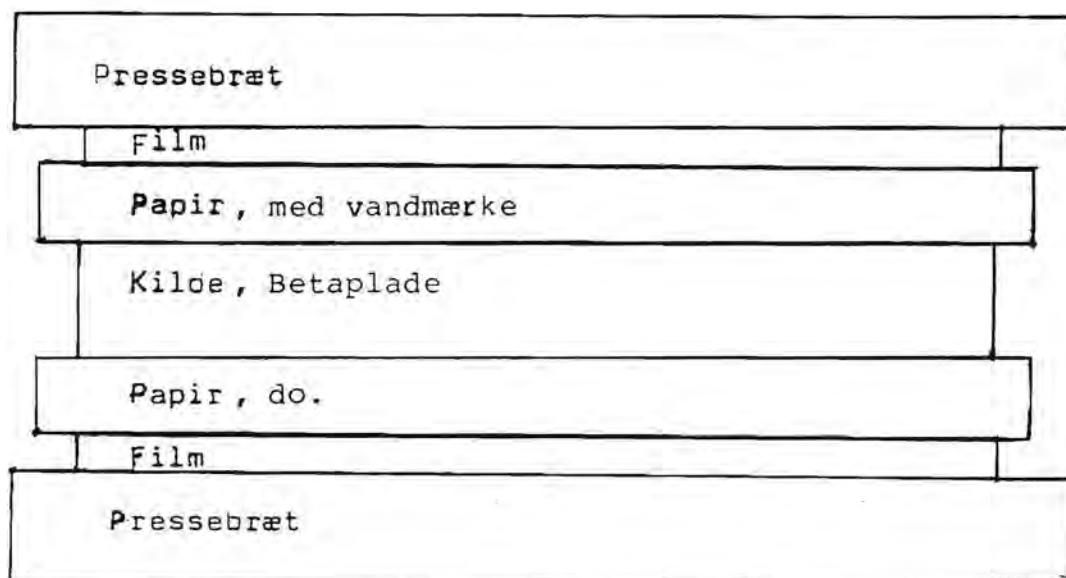

Da Betapladens stråleeffekt er lille (et kartonomslag omkring pladen standser øjeblikkelig stråleeffekten), er det nødvendigt med en meget tæt kontakt mellem Betaplade, emnet dvs. papiret med vandmærke og filmen, bl.a. for at nedsætte slør og uskarphed i det endelige resultat. Denne kontakt kan ikke opnås uden at man må udnytte en eller anden form for presse eller vacuum effekt.

For at udelukke enhver tænkelig forstyrrende lyskilde må både klargøring til eksponering og den efterfølgende fremkaldelse forløbe i total mørke.

Da Betapladen udsender stråling fra begge sine flader, er det muligt at eksponere to vandmærker på en gang. Evt. flere hvis papirstykkerne er små.

Opstilling for hver enkelt eksponering følger den skematisk figur:

Selve fremkaldelsen er uafhængig af de andre faktorer og kræver kun at man følger de angivne regler for den film man anvender (se s.).

Forsøgene har vist, at det er muligt at opstille en sammenhæng mellem papirets tykkelse og lysets gennemtrængelighed, således at der har kunnet opbygges en eksponeringskala, der kan benyttes ved fotografering af vandmærker ved Betagrafi. En sådan rutinemæssig fotografering sker

fra nu af i Det kgl. Bibliotek ved restaureringsarbejder af ældre bøger i forbindelse med beskrivningen af bogblokkens heftning, indbinding m.m. Foreløbig er ca. 150 vandmærker i Breviarium Ottoniense, trykt 1482 og Den Danske Rimkrønike, trykt 1495, blevet fotograferet.

Bilag.

Tilslut vil jeg nævne det praktiske udstyr og de materialer, der er blevet anvendt ved forsøgene og optagelserne.

Kilde: Akrylplade med indbygget C-14 Isotoper
Stråleeffekt 14,4 millicurie.

Film: Røntgenfilm Agfa-Gevaert Curix RP 1
Basen består af blåfarvet polyesterbase, hvorpå emulsionen er gydet på begge sider.

Fremkaldelsen:

Fremkalder G 150 5 minutter 20°
Stopbad 2% eddikesyre 2 minutter 20°
Fixer 334 Dobbelt af klaringstiden 20°
Skylletid ½ time 20°.

Fremkalderbeholder:

For at få så ens produkt som muligt har det været nødvendigt at fremstille en speciel beholder (3 stk.) plus en ramme hvor filmene kan stå i rækker uden at røre hinanden under fremkaldelsen. Beholderne er fremstillet af polyethylene.

Papirtykkelsesmåler:

Konservatorskolens udstyr med en nøjagtighed på 0,001 mm.

Densitometer:

Konservatorskolens udstyr, type Macbeth.

Lithfilm:

Kodak Kodalith orto film, type 3
Filmen er det man kalder en hård film, som ikke giver negativets halvtoner. Fordelen ved at kopiere røntgenfilmen på en klar film er den, at det ved søgning i litteraturen eller i arkivalier efter identiske vandmærker kan filmen anvendes direkte, på linie med tegninger på gennemsigtig papir. Aftryk på fotopapir giver også nogle fine billeder med lithfilm.

Vandmærker i Danmarks ældste trykte bog 1482

Per Laursen.

I 1982 kunne Danmark fejre 500-året for indførelsen af bogtrykkerkunsten i Danmark. I Odense var der udstilling af 100 udvalgte danske bøger fra 1482-1982 og Postvæsenet udsendte 23. sept. et jubilæumsfrimærke. I flere tidsskrifter blev der skrevet om bogtrykkerkunsten og dens indførelse i Norden, således Kristian Hvidt i Nordiske Tidsskrift, Palle Birkelund i Gutenberghus Årsskrift og i Bogvennen, Skrift, Bog og Billede i Senmiddelalderens Danmark 1982, har Anne Riising skrevet om den første bogtrykker, Johann Snell og Erik Dal har skrevet om 50 trykte bøger 1482-1522, teknik, udstyr, funktion.

I 1482 opholdt den tyske bogtrykker Johann Snell sig i Odense, hvor han trykte et nyt "Breviarum Ottoniense" for biskoppen Karl Rønnow til brug for alle kirkerne i Odense bispedømme dvs. på Fyn, Femern, Als og Lolland-Falster. Et breviar indeholder tidebønner o.a. til recitation ved gudstjenester udenfor højmesserne. Der er kun bevaret et eksemplar af Snells bogtrykte breviar og det mangler både de foreste og de bageste sider, således at årstal, trykkested og bogtrykkerens navn mangler. Bogen som i dag findes på Det kgl. Bibliotek i København, har oprindeligt været på over 1000 sider. Johann Snell trykte desuden en lille bog på 14 sider af Guilhelmus Caorsinus, Obsidio Rhodiana, som er en beskrivelse af tyrkernes belejring af Rhodos 1480. På den bageste side i bogen står i en såkaldt kolofon, at beskrivelsen af byen Rhodos belejring er trykt i Odense i det herrens år 1482 af den ærværdige mand bogtrykkermester ("artis impressorie magistrum") Johann Snell.

På den tid var der ikke noget bogtrykkeri i Odense. Johann Snell har medbragt sit værktøj, som bestod af hans egne støbte bogstavstyper, evt. støbeform, presse og måske et lager af papir til trykningen. En bogtrykkers arbejder kan kendes på karakteristiske detaljer ved de håndstøbte typer. I dette tilfælde viser det at de to bøger "breviarieret" og Rhodos-bogen er trykt af

den samme bogtrykker, Johann Snell. Fra Rostock og Lübeck kendes andre tryk af Johann Snell, både før og efter hans ophold i Odense. I 1483 var han i Stockholm, hvor han trykte *Missale Uppsalense* og en populær bog, *Dialogus creaturarum*, som regnes for at være Sveriges ældste trykte bog.

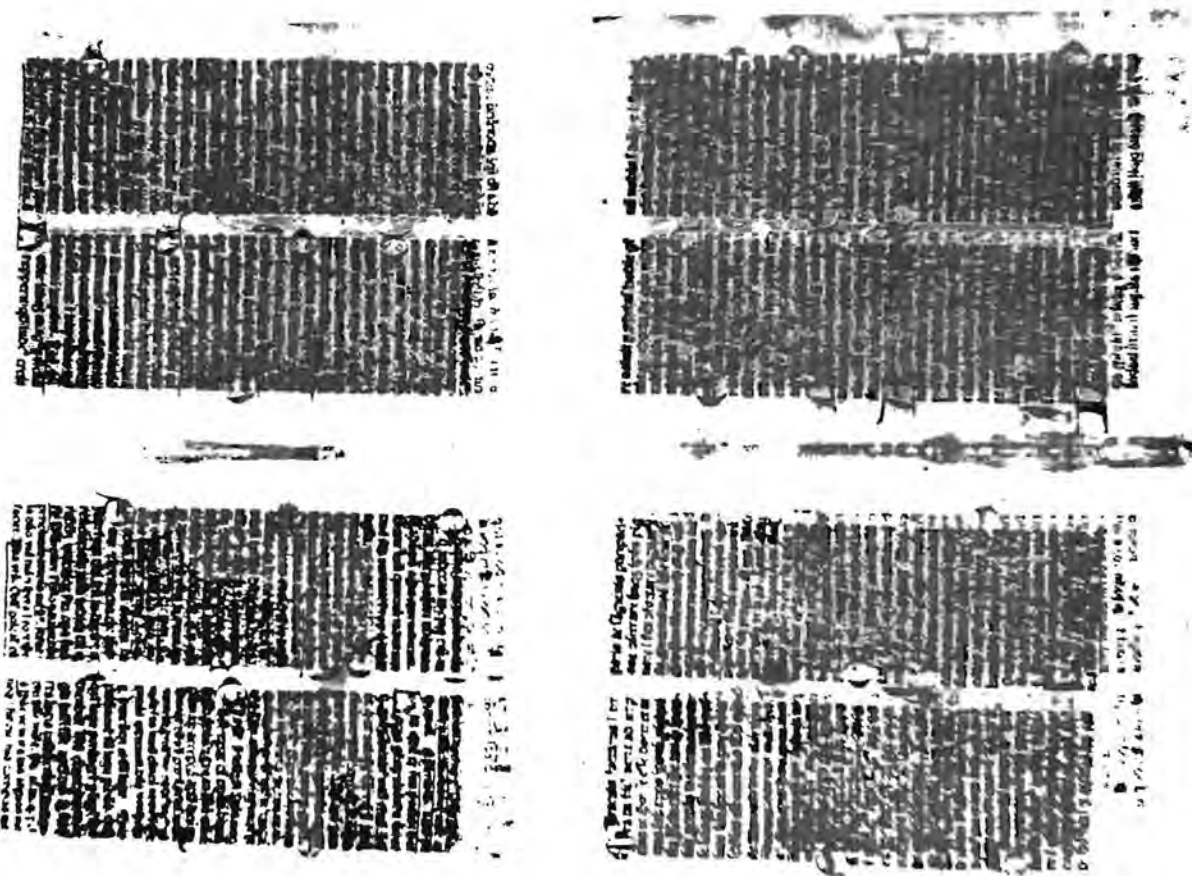
I jubilæumsafhandlingerne om "*Breviarium Ottoniense*" blev spørgsmålet om papiret, hvordan det ser ud og hvor det kom fra, ikke inddraget. Erik Dal skriver (Bogvennen 1982, s. 71) at han "ærlig talt" ikke har taget hensyn til forekomsten af vandmærker i breviariets papir. En gunstig lejlighed til at studere papiret og fotografere vandmærkerne bød sig, da breviaret blev konserveret før udstillingen. Hovedårsagen til at en konservering og restaurering var nødvendig var, at en hel del sider og læg ved en tidligere konservering var blevet styrket i falsen med papirstrimler og på grund af strimlernes karakter og det anvendte bindemiddel var mange af siderne ved at knække ved den nye overklæbning.

Da bogen alligevel skulle adskilles, blev det besluttet at foretage en nærmere teknisk gennemgang og dokumentation af hele breviaret. Det der specielt interesse-rede ved den tekniske gennemgang var spørgsmålet om, hvordan Johann Snell praktisk havde løst en så omfattende opgave, som trykningen af bogen må have været. På hvilken måde er trykningen foregået? Hvor kom papiret fra? Kan der siges noget om den meget diskuterede sammenhæng med trykningen af bogen om Rhodos belejring?

Det anvendte papir i det bevarede eksemplar af *Breviarium Ottoniense* består af 116 ark af hver 8 siders tryk og 3 ark af hver 4 siders tryk. Et færdigt hæftelæg består af to ark på hver 8 siders tryk. Trykningen er foretaget som 4 siders tryk med en satsstørrelse på 33,3 x 24,0 cm, målt efter læg signeret G 1 (se illustration). Arkene har efter trykningen fået håndmalede store bogstaver med blå og rød farve. Den blå farve er Azorit og den røde farve er Zinnober iblandet mønje, en for datidens farver normal blanding. Efter påmalingen er arkene blevet falset til kvartark, der er blevet stukket ind i hinanden til et helt hæftelæg.

Hele breviaret blev registreret for vandmærker. Der er 118 vm. fordelt på 17 grupper, der igen kan opdeles på flere parformer. Ved hjælp af den opstillede ekspone-ringsskala og beregning af papirtykkelse (se artiklen foran) blev alle typer af vm. fotograferet. Deres størrelse bevirkede, at det var muligt at eksponere 4 stykker ad gangen. Eksponeringen blev gennemsnitlig foretaget i 1½ time og tidsforbruget på hvert vm. kunne derved holdes på under en halv time. Nogle af de fotograferede vm. er gengivet her i naturlig størrelse. Papiret stammer fra Frankrig og Holland, samt en hel del især det gotiske "p", fra det burgundiske område. Yderligere studier i Johann Snells produktion af bogtrykte afladsbreve, andre bøger mm. vil kunne fortælle om bogtrykkeren selv har medbragt det papir han skulle bruge til sin trykning i Odense.

En tilsvarende gennemgang af bogen om Rhodos blev samtidig foretaget. Det gav den interessante oplysning, at 4 af de vm. som er fundet i breviaret er identiske parformer med de 4 trykark, som Rhodos-bogen er trykt på og at alle er samlet i breviaret inden for et afgrænset trykområde, nemlig fra side 214-236. Det støtter tanken om at Rhodos-bogen er trykt ind imellem arbejdet med breviaret, måske i en pause i dette arbejde. Den lille bog om Rhodos kan være trykt for Johann Snells egen regning for at skaffe ham en ekstra indtægt. Fra anden bogproduktion i ældre tid ved vi, at trykkere ikke har set specielt på papiret for papirets skyld, men at de blot brugte det fortløbende efterhånden som der skulle trykkes og derfor kan oplysningerne om vandmærkerne give fingerpeg om trykningens forløb.

Trykark G 1. 4-siders tryk med tryksatsmål 33,3 x 24,0 cm.
Man ser tydeligt ved gennemlys de to tryks forskydning.

Vandmærket fra trykarket. Det sidder på den ene halvdel af trykket og er gengivet i naturlig størrelse. Vm. findes Gerhard Piccard, Buchstabe P (1977), Findbuch IV, nr. 483. Formparret nr. 495 findes også i breviaret.

Eksempler på vandmærker i Breviarium Ottoniense 1482.

Erik Lange - Tyge Brahe - Vedel.

Om et hidtil ikke beskrevet dansk vandmærke fra 1500-
tallets slutning.

Karsten Christensen *.

Under en eftersøgning efter rester af den danske historiker Anders Sørensen Vedels (1542-1616) bogsamling fik jeg i sommeren 1976 på det kgl. bibliotek i Stockholm udleveret et godt renæssancebind, der ved nærmere eftersyn viste sig mere interessant end ventet.

Der er tale om et eksemplar af Commelinus' udgave af *Rerum Britannicarum Scriptores vetustiores*, Heidelberg 1587, Fol, forsynet med arbejdsnotater af Anders Sørensen Vedel, samt i overenstemmelse med Otto Waldes karakteristik af bind fra Vedels bibliotek (*Storhetstidens litterära krigsbyten II*, Uppsala 1920, 334) på snittet forsynet med titel. I betragtning af, hvor få rester der hidtil er identificeret af Vedels utvivlsomt fremragende bibliotek, er fremdragelsen af dette bind allerede hermed af betydning.

I papirhistorisk henseende er bindet imidlertid ganske bemærkelsesværdigt. Ved indbindingen er nemlig anvendt to ark papir som forreste og bageste forsats, hvor begge friblade bærer et vist nok ikke tidligere beskrevet stort vandmærke, forestillende den danske adelsslægt Lange (tre roser)'s våben og under dette navnet ERICK LANGE.

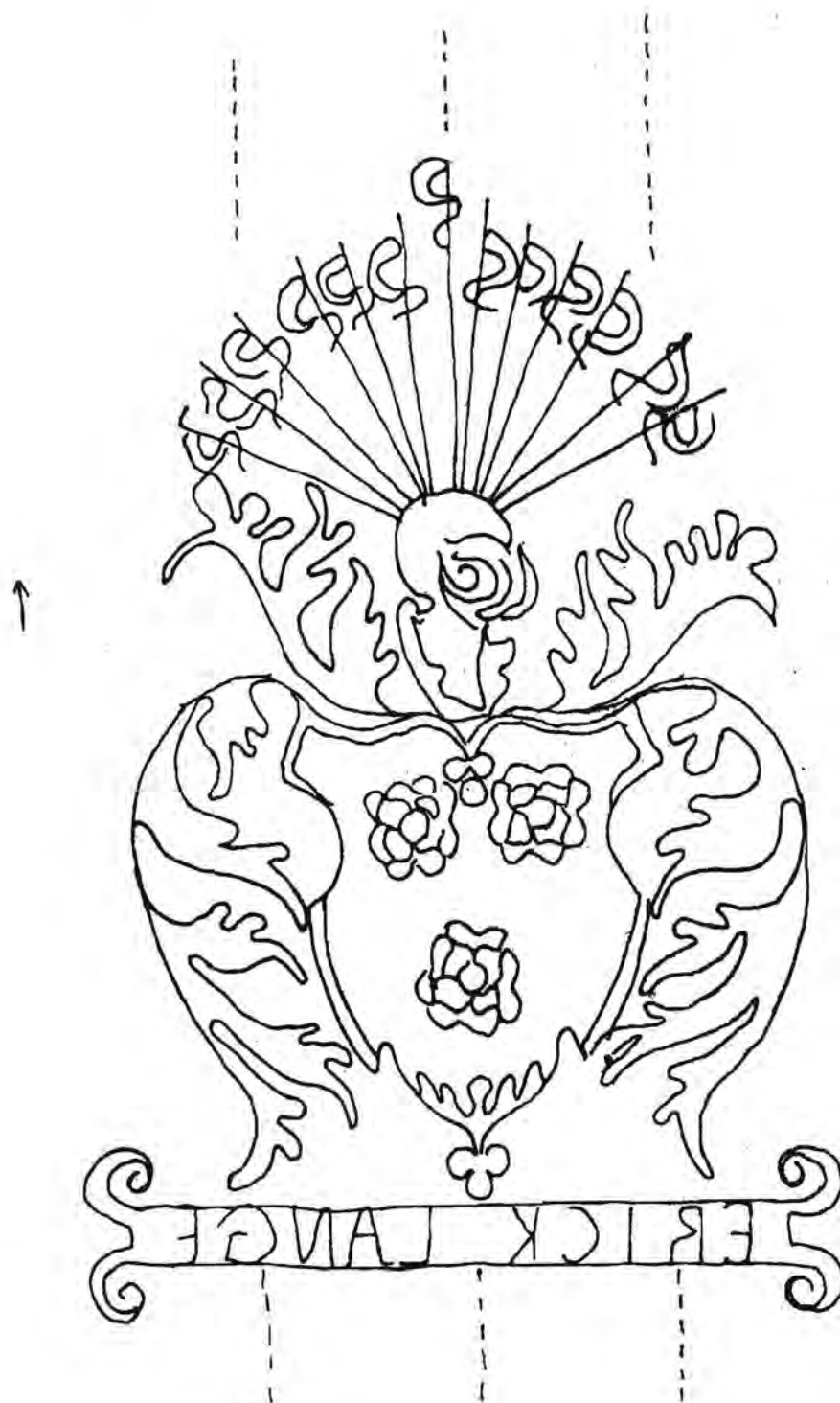
Papirhistorisk rejser dette umiddelbart en række spørgsmål, hvoraf de fleste næppe kan besvares endeligt på det foreliggende, beskedne grundlag. På den anden side kan næppe nogen fortænke en i at ræsonnere over fundet allerede nu, bl.a. i håb om at en offentliggørelse vil medvirke til fremkomsten af yderligere studiemateriale.

Dateringsmæssigt må udgangspunktet være den sammenhæng, de foreliggende ark nu findes i: bindet omkring Vedels eksemplar af Commelinus' *Scriptores Rerum Anglicarum*. Fra Vedels oversigt over de utrykte og trykte hjælpemidler, han havde til sin rådighed ved udarbejdelsen af sin stort anlagte, men aldrig fuldførte danmarkshistorie, den såkaldte *Promuscondus* fra omkring 1595, ved vi,

* Karsten Christensen, f. 1942.

Cand.phil. (historie) 1972, kandidatstipendiat ved Kbhvns. unisersitet 1973-75. Adjunktvikar sst. 1975-79. Fuldmægtig sst. 1979 -.

Adresse: J. E. Ohlsensgade 19, 2.tv. DK-2100 København Ø.

Hovedvandmærke i forsatsblade i Kgl.bibl. Stockholm,
 Commelinus(ed.) Rerum Britannicarum Scriptores,
 Heidelberg 1587, Fol. Gennemtegning 1:1.

÷ bimerke, beskåret helark h. 32,6 cm x br. 39 cm
 18 netlinier pr 2 cm. Afstand mellem 6 kæder 17,3 cm

Gennemtegning og beskrivelse: Birte Rottensten og
 Ebba Waaben.

at han faktisk på dette tidspunkt ejede et historisk værk, der i det bedste håndskrift af den endelige redaktion af Promuscondus (Kgl. Bibl. København, Ny kgl. Saml. 4to nr. 884) betegnes som:

Historici Britannici:

Galfredus Menumitensis, Pontici Virrunici lib.vi,
Gildæ Sapientis Epistola, Bedæ Anglosaxonis Hi-
storia, Continuatio ejusdem historiae, Guiliemus
Neubricensis, Johannes Frossardus.

Der kan ikke være tvivl om, at der netop er tale om Commelinus' samleværk. Og hermed må det anses for rimeligt at identificere dette værk med bindet i KB-Stockholm. Indbindingen må tilsvarende dateres til mellem udgivelsestidspunktet 1587 og 1595, hvilket hermed også bliver det seneste tidspunkt for papirets fremstilling. Hvis man kunne identificere det bogbinderværksted, der har fremstillet bindet, ville der antagelig være vundet en del, da det i så fald ville betyde kendskab til papirets lokalisering på indbindingstidspunktet. Noget bindende er det desværre ikke muligt på nuværende tidspunkt at fremlægge. Om bindet kan noteres, at det er af traditionel tysk renæssancetype. Pappermerne er overtrukket med blindtryk-dekoreret hvidt kalveskindspergament, der tidsmæssigt må høre til 1500-tallets anden halvdel. Forpermen er i midtfeltet dekoreret med et ca. 90 x 56 mm stort aftryk af en presseplade med Verdens Frelser i form af et brystbillede af en glorieomgivet renæssanceklædt mand, der med højre hånd velsigner beskueren og med venstre bærer et stort korsprydet rigsæble. Et ovalt skriftbånd om figuren lyder: HIC EST VOLVNTAS PATRIS - VT QVI VIDET FILIUM ET CREDIT IN EVM HABEAT - VITAM ÆTERNAM. Bagpermen er tilsvarende smykket med en ca. 90 x 54 mm stor plade med en halvt venstrevendt helfigur af Luther, der fremviser en lukket bog. Et skriftfelt forneden bærer navnet MARTINVS LUTHER. De to plader udgør ikke noget par. Ingen af dem bærer stikker- eller bogbindersignatur. Omkring pladerne er afsat en fin kandelaber-rulle, en rulle med fire medaljon-buster og fletværk, en noget spinkel krans-rulle og yderst en rulle med rudemønster og stærkt stiliserede 4-kløver. Permerne bærer ikke års-

tal eller ejerinitialer. Det anvendte dekorationsværktøj optræder ikke hyppigt på sikre danske bind, hvilket dog med vor nuværende beskedne viden om danske bogbinderværksteder i 1500-tallet ikke diskvalificerer muligheden af dansk proveniens. Jeg har i alt noteret mig følgende dekorationsmæssige forbindelser til andre bogbind.

Det førstnævnte presseplade genfindes på Københavns Universitetsbiblioteks eksemplar af *Polonica Historiæ Corpus, hoc est Polonicarum Rerum Latini recentiores et ueteres scriptores. Ex Bibl. Ioan. Pistorii. Basel s.a. (Epist. dedic. 1582) Fol. (Pol. 2050 fol.)*. På titelbladet ses ejernavne som Severinus Christiani A^o (15)96, og Laurentius Jespersonius, utvivlsomt danske ejere. På bindet findes desuden aftryk af rullen med portrætmedaljoner og af krans-rullen. Commelinus-bindets ruller genfindes iøvrigt alle på Hondorffs Exempelbuch, Leipzig 1582, Fol. (KB-Kbh. Kat. 3-163-2°). Dette bind bærer som midtfeltdekoration et pressepladeaftryk med et kronet, sammenslynget FS, der rimeligvis indicerer, at bogen har befundet sig i kong Frederik II's eller snarere i dronning Sophies bibliotek (jfr. Harald Isøe: Den udvalgte prins Christian (V)s bøger - Og det kongelige Bibliotek i: Levende biblioteker. Festskr. til Palle Birkelund 29. jan. 1982). Den samme presseplade genfindes iøvrigt på et håndskrevet eksemplar af Christoffer Knoffs ligprædiken over Frederik II, 1588 (KB-Kbh. Gl. kgl. S. 3621, 8vo). Denne tour de force gennem dekorationsstempler giver dog baggrund for som rimelig arbejdshypotese at antage, at også Commelinus-bindet er blevet til i Danmark i perioden 1587-95. Fundomstændighederne giver for tiden ikke anledning til mere vidtgående slutninger vedrørende de to papirark.

Næste holdepunkt i denne lille undersøgelse må derfor være vandmærkets "Erick Lange". Fra 1500-tallet kendes to danske adelsmænd med dette navn: far (1518-72) og søn (-1613). Såvel fundomstændighederne som de følgende betragtninger vil forhåbentlig vise, at det i denne sammenhæng vil være naturligt at koncentrere opmærksomheden om sønnen og kort og godt gå ud fra, at vandmærket gengiver dennes navn.

Erik Lange d.y. (herefter E.L.) fik som den bedrestillede del af tidens unge adelsmænd uddannelse ved udenlandske universiteter, men måtte på grund af faderens død 1573 vende tilbage til fædrenegården Engelsholm ved Vejle. I august 1584 giftede hans søster Margrethe Lange sig med Knud Brahe, Tyge Brahes yngre bror. Sandsynligvis har denne begivenhed været skelsættende for hans liv, for fra da af synes hans skæbne at være knyttet til denne berømte videnskabsmand og derigennem senere til søsteren Sophia Brahe (forlovelse c. 1590, ægteskab i exil 1602), hvor båndene tilsyneladende til dels har bestået af fælles videnskabelige, for Erik Lange særligt alkymistiske interesser med de økonomiske konsekvenser, denne kunst alt for ofte påførte sine dyrkere.

Hvad der i denne sammenhæng er væsentligt er, at Tyge Brahe åbenbart har følt sig tiltrukket af sin unge svoger. Som konkret udslag heraf ses f.eks., at det første, der overhoved forlod trykkeriet på Ven netop var et latinsk digt til Erik Lange. I observationsprotokollen 1584 står således: Hoc anno die 27. Novembris 10 1/4 H. A.M. ... Ego ipsimet i mea Typographia hic Vraneburgi impressi nouis typis omnion prinum carmen ad Ericum Lange amicum meum. Senere ses E.L. ofte at have opholdt sig på Ven.

Teoretisk (og psykologisk) er der naturligvis intet til hinder for, at E.L. selv har ladet fremstille papir, f.eks. på Engelsholm, hvor som bekendt Gerh. de Lichtenberg 1733 grundlagde Engelsholm papirfabrik ved Randbøldal. Men det er unægtelig generende, at et så kompliceret projekt som iværksættelsen af en papirfabrikation ikke har afsat sig arkivalske eller andre litterære spor. På baggrund af E.L.s tilknytning til Ven og Tyge Brahe må det derfor - med skyldig hensyntagen til andre muligheder i Holsten eller Nordtyskland - være ganske nærliggende at foreslå papirmøllen her som fremstillingssted for "Erik Lange"-mærket papir. Muligvis kunne en minutiøs sammenligning fastslå, om dette papir var fremstillet i papirforme, der også var anvendt til Tyges eget papir. En sådan undersøgelse er imidlertid endnu ikke foretaget. Tidsmæssigt er der, som det ses, god overensstemmelse mellem

den Venske papirmølles start ca. 1591-92 og de dateringsmæssige grænser, som kan opstilles for indbindingen af Commelinus-bindet.

Selvom det er fristende at fantasere videre over initiativ og motiver til fremstillingen af dette papir - mulighederne er selvsagt mange - så må disse spørgsmål foreløbig stå hen. Til gengæld må det være rimeligt at spørge om, hvorfor et så specielt papir er anvendt som forsats i en af A.S. Vedels bøger. Vedels nære venskab med Tyge Brahe er velkendt, men også mellem Vedel og Erik Lange findes der belæg for en forbindelse. Blandt sine mange andre gøremål syslede Vedel også med en udgave af en kortsogsberetning. I den anledning udarbejdede han en lang og personlig dedikation af værket netop til Erik Lange. Udgaven blev aldrig til noget, men den håndskrevne dedikation er bevaret (Kirkehistoriske Samlinger V.række, Bd. 5 s 779). Den er dateret 1. marts 1584. Det kan påvises, at Vedel og Lange senere flere gange var sammen på Ven.

På den baggrund må det være rimeligt at spørge, om Erik Lange blot har skilt sig af med et restparti af sit papir, hvorpå det er endt hos bogbinderen, eller om det kunne tænkes, at Commelinus-bindet måske oprindeligt har tilhørt E.L. og på hans foranledning ved indbindingen er blevet forsynet med dette utraditionelle, man unægtelig spændende ejermærke. At Vedel skulle have fået eller købt værket af Erik Lange, der inden 1595 var dybt forgældet og nærmest flygtet fra sine kreditorer, volder ingen forståelsesmæssige vanskeligheder.

Der er næppe nogen, der kan være i tvivl om, hvilken forklaring, der tiltaler forfatteren mest. Men spørgsmålet må naturligvis forblive ganske åbent, da det ikke har været muligt at fremdrage andet materiale til belysning af Erik Langes bibliotek. Mig bekendt er der nemlig (af Otto Walde) kun fremdraget et enkelt bind, der har været i Erik Langes eje, nemlig Lunds universitetsbiblioteks (krigsbytte)eksemplar af Reissners Historia Herrn Georgen und Herrn Casper von Frundsberg, Frankfurt a.M. 1572, Fol. Værket er i original indbinding og med Erik Langes navn på titelbladet, men desværre er forsatsen i moderne tid, vel i restaure-

ringsøjemed, erstattet med uæstetisk brunt karduspapir.

Det skal til slut medgives, at flere af ovenstående tolkningsforsøg er funderet på sand, men det er hvad det forhåndenværende materiale opfordrer til og tillader. Yderligere iagttagelser, der kan føre videre og sikrere på sporet af Erik Langes papir og dets fremstilling, være hermed efterlyst.

Karsten Christensen

Nordiske Papirhistorikeres 8. nordiske møde i København 16. - 19. juni 1983.

Torsdag d. 16. juni kl. 10 åbnes konferencen på Konservatorskolen med forelæsning af rektor H.P. Pedersen over bevaring og konservering af arkivalisk materiale fra Valdemar Atterdags tid til vore dage. Efter frokost kan vi se skolen og få demonstreret noget af det arbejde, som udføres på skolens grafiske linie af lærere og elever. Aftenen tilbringes i Byhistoriske Samlinger i Lyngby, hvor der vil være en udstilling om papirindustrierne langs Mølleåen. Om fredagen er vi om formiddagen inviteret på besøg på De forenede Papirfabrikkers hovedkontor. Om eftermiddagen bliver der arrangeret en udstilling på Det kgl. Bibliotek for os af Tycho Brahe bøger, manuskripter og breve med specielt henblik på studiet af papir, der stammer fra den papirmølle som Tycho Brahe opførte på Hven. Både forskningsbibliotekarere og konservatorer fra Det kgl. Bibliotek vil deltage. Om aftenen skal der være medlemsaften med diskussion m.m.

Lørdagen d. 18. juni tilbringes på Rigsarkivet, hvor der vil blive arrangeret en udstilling om vandmærker. Desuden vil arbejdet med registreringen af vm. blive demonstreret og der vil blive forelæst over de ældste papirbreve i Rigsarkivet og desuden, efter nordisk ønske, over Øresundstoldregnskaberne. Aftenen er reserveret en festmiddag i Tivoli.

Om søndagen d. 19. kan man deltage i en sejltur i en Galease, der kan sejle os fra København til Hven, for at se resterne af Tycho Brahes "Stjerneborg" og papirmølle.

Ind imellem vil der blive tid til strøgture i København. Der er reserveret hotelværelser i Hotel Viking i Bredgade. Beliggenheden er god, hotellet af den rolige familie-type og den kan huse os til aftenmødet om fredagen.

Der er tilmeldingsfrist i hele april, beslutter man sig senere kan det nok også lade sig gøre. Tilmeldelse sker til foreningens formand Jan Olof Rudén, eller til

Ebba Waaben. Adresser se foran i bladet.

Der vil i nogle tilfælde blive arrangeret billige eller gratis picniclunch. Hotelværelsernes priser er følgende:

Et enkeltværelse med bad 230 kr. Et dobbeltværelse med bad 405 kr. og med bad på gangen 305 kr. Morgenmad er inklusive.

Ved tilmelding bedes det opgivet om der ønskes værelse på hotel Viking, hvilken slags og hvornår ankomsten sker. Det skal også opgives om man ønsker at komme med til øen Hven. Prisen for søndagen er foreløbig sat til ca. 125 kr. for sejltur og picniclunch, dvs. hvad man i Danmark kalder for "en madkurv". Deltagerne vil modtage et specificeret program.

Ebba Waaben